

نقد
اقتصاد سیاسی

مدارهای بحرانی در اقتصاد ایران

محمد مالجو

نقد اقتصاد سیاسی

تیرماه ۱۳۹۷

این روزها در تیرماه ۱۳۹۷ سطح بالاتری از بحران کنترل‌ناپذیری اقتصاد ایران را شاهدیم. علل رسیدن به این سطح از بحران به هیچ‌وجه در مدتی کوتاه پدید نیامده‌اند. اگر تحریم‌های اقتصادی بین‌المللی و سپس خروج آمریکا از برجام به وقوع نمی‌پیوست، اقتصاد ایران در زمان نامعلوم اما دیرتری و با شدت نامشخص اما کم‌تری باز هم دچار درجاتی از بحران کنترل‌ناپذیری می‌شد. اقتصاد ایران در اثر ابتلا به نوعی گرایش ساختاری اصولاً دیرزمانی است که مستعد بحران کنترل‌ناپذیری بوده است. انباشت پی‌آمدهای تحریم‌های اقتصادی بین‌المللی از آغاز دهه‌ی نود خورشیدی به این سو و نیز فضای شکل‌گرفته در پی ابتدا پیش‌بینی و سپس تحقق خروج آمریکا از برجام طی ماه‌های اخیر فقط زمان وقوع چنین بحرانی را تسریع کرده و شدت وقوع‌اش را افزایش داده است. سطوح بالاتری از بحران کنترل‌ناپذیری اقتصاد ایران با ضرب‌آهنگی که شناختی کافی برای پیش‌بینی‌اش نداریم در انتظارمان است.

در این یادداشت، با اتکا بر مباحثی که طی سال‌های اخیر درباره‌ی چارچوب مفهومی و تجربی زنجیره‌ی انباشت سرمایه در اقتصاد ایران پیش کشیده‌ام، با زبانی بسیار فشرده می‌کوشم ۳۶ مدار بحرانی را که اقتصاد ایران در دام‌شان قرار گرفته است صورت‌بندی کنم، آن‌هم مبتنی بر سیزده رابطه‌ی متقابلاً هم‌افزا میان شش بحران اصلی اقتصاد ایران.

۳۶ مدار بحرانی در اقتصاد ایران

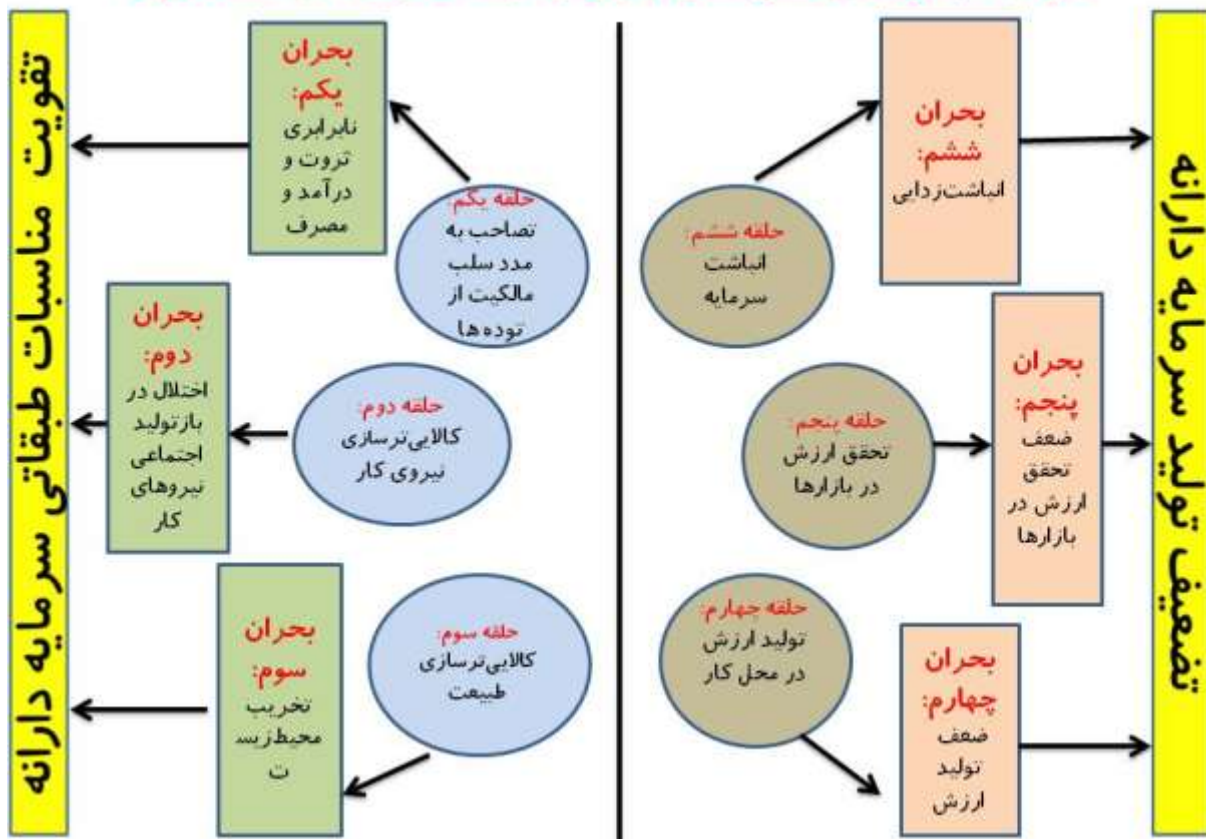
جدول شماره‌ی ۱ چکیده‌ای از برخی جنبه‌های چارچوب مفهومی زنجیره‌ی انباشت سرمایه را به نمایش می‌گذارد.

جدول ۱، چارچوب مفهومی زنجیره انباشت سرمایه در اقتصاد ایران

	حلقه زنجیره انباشت سرمایه	نوع رابطه قدرت	فراستان	فروستان	بحران حاصله
تقویت مناسبات طبقاتی سرمایه دارانه	یکم	تصاحب به مدد سلب مالکیت از توده ها	بینابین	سلب مالکیت کنندگان	نابرابری ثروت و درآمد و مصرف
	دوم	کالایی سازی نیروی کار	بینابین	کارفرمایان خصوصی و دولتی و شبه دولتی	اختلال در بازتولید اجتماعی نیروهای
	سوم	کالایی سازی طبیعت	بینابین	برخورداران از انواع حقوق مالکیت خصوصی و دولتی و وقفی	تخریب محیط زیست
سرمایه دارانه تضعیف تولید	چهارم	تولید ارزش در محل کار	درون طبقاتی	نیروهای نامولد بخشهای خصوصی و دولتی و شبه دولتی	ضعف تولید ارزش در محل کار
	پنجم	تحقق ارزش در بازارها	درون طبقاتی	سرمایه تجاری	ضعف تحقق ارزش در بازارها
	ششم	انباشت سرمایه	درون طبقاتی	سرمایه برداران از اقتصاد ملی	انباشت زدایی سرمایه گذاران در اقتصاد ملی

نمودار شماره ۱ نیز جنبه‌هایی از چارچوب مفهومی زنجیره انباشت سرمایه را در قالبی دیگر عرضه می‌کند.

نمودار ۱: بحران‌های شش‌گانه‌ی زنجیره‌ی انباشت سرمایه در اقتصاد ایران

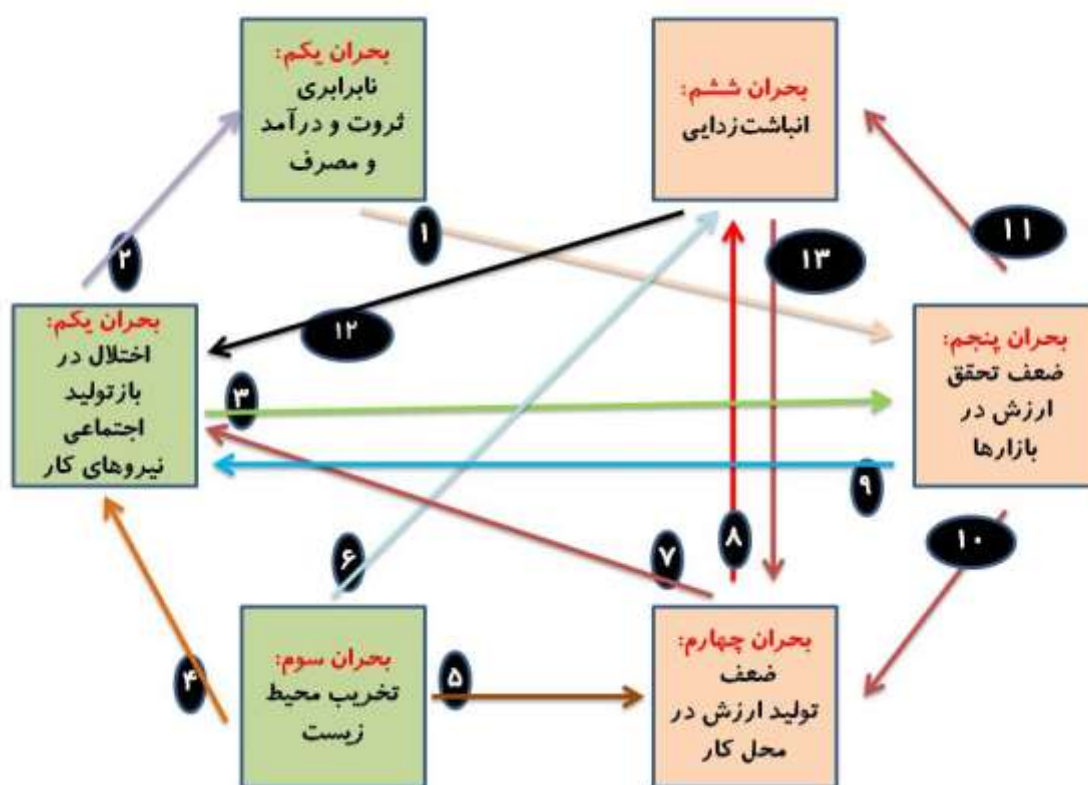

همان‌طور که از جدول شماره‌ی ۱ و نمودار شماره‌ی ۱ برمی‌آید، نحوه‌ی تحقق شش حلقه‌ی زنجیره‌ی انباشت سرمایه در اقتصاد ایران طی سال‌های پس از انقلاب اصولاً موجد شکل‌گیری تدریجی شش بحران اقتصاد سیاسی در ادوار اخیر شده است. در حلقه‌ی اول از زنجیره‌ی انباشت سرمایه، نوع تحقق تمرکزپایی ثروت و منابع اقتصادی در دستان اقلیت به زیان اکثریت توده‌ها از راه‌هایی غیر از تولید سرمایه‌دارانه، همراه با سایر عللی که این‌جا محل بحث‌ام نیست، بحران نابرابری گسترده در ثروت و درآمد و مصرف میان خانوارهای جامعه‌ی ایرانی را رقم زده است. در حلقه‌ی دوم، نوع تحقق کالایی‌سازی نیروی کار و ازاین‌رو مطیع‌سازی نیروهای کار و ارزان‌سازی نیروی کارشان، همراه با سایر عللی که این‌جا از کنارشان می‌گذرم، به بحران اختلال گسترده در بازتولید اجتماعی نیروهای کار انجامیده است. در حلقه‌ی سوم، نوع تحقق کالایی‌سازی طبیعت و ازاین‌رو ارزان‌سازی و دسترس‌پذیرسازی ظرفیت‌های محیط‌زیست، در پیوند با سایر عللی که فراتر از بحث‌ام در این‌جاست، به بحران تخریب فزاینده‌ی محیط‌زیست منجر شده است. در حلقه‌ی چهارم، رشد سرطانی نسبتِ تخصیص

منابع اقتصادی بخش‌های خصوصی و دولتی و شبه‌دولتی به فعالیت‌های نامولد (سوداگرانه در بخش‌های خصوصی و شبه‌دولتی و نیز تقویت سازوگرهای ایدئولوژیک دولت در بخش‌های دولتی و شبه‌دولتی) مستقیماً بحران تولید ارزش در نقطه‌ی تولید را رقم زده است. در حلقه‌ی پنجم، از سویی قوت تقاضای مؤثر در بازارهای ملی برای محصولات خارجی و از سوی دیگر نیز ضعف تقاضای مؤثر در بازارهای بین‌المللی برای محصولات داخلی (صرف‌نظر از نفت و مشتقات‌اش) به بحران تحقق ارزش در بازارهای کالاها و خدمات منجر شده است. نهایتاً در حلقه‌ی ششم نیز غلبه‌ی سرمایه‌برداری از اقتصاد ملی بر سرمایه‌گذاری در اقتصاد ملی به بحران انباشت‌زدایی در اقتصاد ایران انجامیده است.

نمودار شماره‌ی ۲ سیزده رابطه‌ی هم‌افزا میان بحران‌های شش‌گانه‌ی اقتصاد سیاسی ایران را به تصویر می‌کشد.

نمودار ۲: روابط سیزده‌گانه‌ی هم‌افزای متقابل میان بحران‌های شش‌گانه‌ی اقتصاد سیاسی ایران

جدول شماره‌ی ۲ همین مسیرهای سیزده‌گانه‌ی هم‌افزایی بحران‌های شش‌گانه‌ی اقتصاد سیاسی ایران را شرح می‌دهد.

جدول ۲ مسیرهای سیزده‌گانه‌ی هم‌افزایی بحران‌های شش‌گانه‌ی اقتصاد سیاسی ایران

مسیر هم‌افزایی بحران‌های شش‌گانه	نوع هم‌افزایی بحران‌های شش‌گانه
تشدید نابرابری ثروت و درآمد و مصرف باعث تشدید ضعف تحقق ارزش در بازارها می‌شود	مسیر یکم
تشدید اختلال در بازتولید اجتماعی نیروهای کار باعث تشدید نابرابری ثروت و درآمد و مصرف می‌شود	مسیر دوم
تشدید اختلال در بازتولید اجتماعی نیروهای کار باعث تشدید ضعف تحقق ارزش در بازارها می‌شود	مسیر سوم
تشدید تخریب محیط زیست باعث تشدید اختلال در بازتولید اجتماعی نیروهای کار می‌شود	مسیر چهارم
تشدید تخریب محیط زیست باعث تشدید ضعف تولید ارزش در محل کار می‌شود	مسیر پنجم
تشدید تخریب محیط زیست باعث تشدید انباشت‌زدایی می‌شود	مسیر ششم
تشدید ضعف تولید ارزش در محل کار باعث تشدید اختلال در بازتولید اجتماعی نیروهای کار می‌شود	مسیر هفتم
تشدید ضعف تولید ارزش در محل کار باعث تشدید انباشت‌زدایی می‌شود	مسیر هشتم
تشدید ضعف تحقق ارزش در بازارها باعث تشدید اختلال در بازتولید اجتماعی نیروهای کار می‌شود	مسیر نهم
تشدید ضعف تحقق ارزش در بازارها باعث تشدید ضعف تولید ارزش در محل کار می‌شود	مسیر دهم
تشدید ضعف تحقق ارزش در بازارها باعث تشدید انباشت‌زدایی می‌شود	مسیر یازدهم
تشدید انباشت‌زدایی باعث تشدید اختلال در بازتولید اجتماعی نیروهای کار می‌شود	مسیر دوازدهم
تشدید انباشت‌زدایی باعث تشدید ضعف تولید ارزش در محل کار می‌شود	مسیر سیزدهم

این مسیرهای سیزده‌گانه‌ی هم‌افزایی بحران‌های شش‌گانه‌ی اقتصاد سیاسی ایران در پیوندی تنگاتنگ با یک‌دیگر ۳۶ مدار بحرانی را خلق کرده است که اقتصاد ایران را به دام انداخته‌اند. مدار بحرانی هنگامی شکل می‌گیرد که تشدید یکی از بحران‌های شش‌گانه از طریق یکی از مسیرهای سیزده‌گانه مسبب تشدید یکی دیگر از بحران‌های شش‌گانه شود و سپس از دو یا چند مسیر دیگر از مسیرهای سیزده‌گانه نهایتاً مسبب تشدید بیش‌ازپیش همان نخستین بحران شود. بر این مبنا، از میان ۳۶ مدار بحرانی که در اقتصاد سیاسی ایران شناسایی کرده‌ام مدارهای یکم تا سوم، به‌قراری که در جدول شماره‌ی ۳ می‌توان ملاحظه کرد، چه‌بسا منتهی به گسستگی در نخستین حلقه‌ی زنجیره‌ی انباشت سرمایه در اقتصاد ایران بشوند.

جدول ۳، مدارهای بحرانی منتهی به گسست حلقه اول زنجیره انباشت سرمایه در اقتصاد ایران

مدار بحرانی	حلقه مشمول گسست	اولین هم‌افزایی از مسیر	دومین هم‌افزایی از مسیر	سومین هم‌افزایی از مسیر	چهارمین هم‌افزایی از مسیر	پنجمین هم‌افزایی از مسیر
یکم	یکم	۱	۹	۲		
دوم	یکم	۱	۱۰	۷	۲	
سوم	یکم	۱	۱۱	۱۳	۷	۲

جدول شماره ۴ مدارهای چهارم تا دهم را نشان می‌دهد که چه‌بسا منتهی به گسست در حلقه‌ی دوم زنجیره‌ی انباشت سرمایه در اقتصاد ایران بشوند.

جدول ۴، مدارهای بحرانی منتهی به گسست حلقه دوم زنجیره انباشت سرمایه در اقتصاد ایران

مدار بحرانی	حلقه مشمول گسست	اولین هم‌افزایی از مسیر	دومین هم‌افزایی از مسیر	سومین هم‌افزایی از مسیر	چهارمین هم‌افزایی از مسیر	پنجمین هم‌افزایی از مسیر
چهارم	دوم	۲	۱	۹		
پنجم	دوم	۲	۱	۱۰	۷	
ششم	دوم	۲	۱	۱۱	۱۲	
هفتم	دوم	۲	۱	۱۱	۱۳	۷
هشتم	دوم	۳	۹			
نهم	دوم	۳	۱۰	۷		
دهم	دوم	۳	۱۱	۱۲		

جدول شماره ۵ مدارهای یازدهم تا هفدهم را نشان می‌دهد که می‌توانند به گسست در حلقه‌ی چهارم زنجیره‌ی انباشت سرمایه در اقتصاد ایران بینجامند.

جدول ۱۵ مدارهای بحرانی منتهی به گسست حلقه‌ی چهارم زنجیره‌ی انباشت سرمایه در اقتصاد ایران

مدار بحرانی	حلقه‌ی مشمول گسست	اولین هم‌افزایی از مسیر	دومین هم‌افزایی از مسیر	سومین هم‌افزایی از مسیر	چهارمین هم‌افزایی از مسیر	پنجمین هم‌افزایی از مسیر	ششمین هم‌افزایی از مسیر	هفتمین هم‌افزایی از مسیر
یازدهم	چهارم	۷	۲	۱	۱۰			
دوازدهم	چهارم	۷	۲	۱	۱۱	۱۳		
سیزدهم	چهارم	۷	۲	۱	۹	۳	۱۰	
چهاردهم	چهارم	۷	۲	۱	۹	۳	۱۱	۱۳
پانزدهم	چهارم	۸	۱۳					
شانزدهم	چهارم	۸	۱۲	۳	۱۰			
هفدهم	چهارم	۸	۱۲	۲	۱	۱۰		

جدول شماره‌ی ۶ مدارهای هجدهم تا بیست‌وهشتم را نشان می‌دهد که چه‌بسا به گسست درحلقه‌ی پنجم زنجیره‌ی انباشت سرمایه در اقتصاد ایران ختم شوند.

جدول ۶، مدارهای بحرانی منتهی به گسست حلقه‌ی پنجم زنجیره‌ی انباشت سرمایه در اقتصاد ایران

مدار بحرانی	حلقه‌ی مشمول گسست	اولین هم‌افزایی از مسیر	دومین هم‌افزایی از مسیر	سومین هم‌افزایی از مسیر	چهارمین هم‌افزایی از مسیر	پنجمین هم‌افزایی از مسیر
هفدهم	پنجم	۹	۳			
نوزدهم	پنجم	۹	۲	۱		
بیستم	پنجم	۱۰	۷	۳		
بیست و یکم	پنجم	۱۰	۷	۲	۱	
بیست و دوم	پنجم	۱۰	۸	۱۲	۳	
بیست و سوم	پنجم	۱۰	۸	۱۳	۷	۳
بیست و چهارم	پنجم	۱۰	۸	۱۲	۲	۱
بیست و پنجم	پنجم	۱۱	۱۳	۷	۳	
بیست و ششم	پنجم	۱۱	۱۳	۷	۲	۱
بیست و هفتم	پنجم	۱۱	۱۲	۳		
بیست و هشتم	پنجم	۱۱	۱۲	۲	۱	

جدول شماره‌ی ۷ مدارهای بیست‌ونهم تا سی‌وششم را نشان می‌دهد که می‌توانند به گسست در حلقه‌ی ششم زنجیره‌ی انباشت سرمایه در اقتصاد ایران منجر شوند.

جدول ۱۷. مدارهای بحرانی منتهی به گسست حلقه‌ی ششم زنجیره‌ی انباشت سرمایه در اقتصاد ایران

مدار بحرانی	حلقه‌ مشمول گسست	اولین هم‌افزایی از مسیر	دومین هم‌افزایی از مسیر	سومین هم‌افزایی از مسیر	چهارمین هم‌افزایی از مسیر	پنجمین هم‌افزایی از مسیر	ششمین هم‌افزایی از مسیر
یست و نهم	ششم	۱۲	۳	۱۱			
سی ام	ششم	۱۲	۲	۱	۱۱		
سی و یکم	ششم	۱۲	۳	۱۰	۸		
سی و دوم	ششم	۱۲	۳	۱۰	۷	۳	۱۱
سی و سوم	ششم	۱۳	۸				
سی و چهارم	ششم	۱۳	۷	۳	۱۱		
سی و پنجم	ششم	۱۳	۷	۳	۱۰	۹	
سی و ششم	ششم	۱۳	۷	۲	۱	۱۱	

هنگامی که سطح بحران مربوط به یکی از حلقه‌های شش‌گانه‌ی زنجیره‌ی انباشت سرمایه از حد خاص اما پیشاپیش نامعلومی بالاتر رود، امکان گسستگی تمام‌عیار در حلقه‌ی مربوطه‌ی زنجیره‌ی انباشت سرمایه پدید می‌آید. گسستگی یکی از حلقه‌های زنجیره‌ی انباشت سرمایه در واقع پایین‌ترین سطح از مرحله‌ی اوج‌گیری بحران کنترل‌ناپذیری نظام اقتصادی خواهد بود.

این که کدام‌یک از مدارهای بحرانی سی‌وشش‌گانه با چه شدت و چه ضرب‌آهنگ زمانی در آینده‌ی میان‌مدت عملاً اقتصاد ایران را به سطوح بالاتری از بحران کنترل‌ناپذیری بکشانند به‌هیچ‌وجه پدیده‌ای مکانیکی و دترمینیستی نیست بلکه به شکل توازن‌های مجموعه‌ی درهم‌تنیده‌ای از انواع پرشماری از مناسبات قدرت طبقاتی و غیرطبقاتی در جامعه‌ی ایرانی بستگی دارد. در یادداشتی مجزا خواهیم کوشید نوعی صورت‌بندی مقدماتی از نحوه‌ی تأثیرگذاری انواع نیروهای طبقاتی بر درجه‌ی فعال‌شدگی مدارهای بحرانی سی‌وشش‌گانه در اقتصاد ایران به دست دهیم.